

Demokrasi Teorisi ve Ortadoğu: Liberal Teori Çerçevesinde Eleştirel Bir Arap Baharı Okuması

Ahmet Emin Dağ, FSMVÜ Ortadoğu ve Afrika Araştırmaları ve Uygulama Merkezi

ORCID: 0000-0001-8589-1102

E-Posta: ahmetemindag@gmail.com

Öz

Bu çalışma, 2010 sonrası Arap Baharı sürecinde ortaya çıkan demokratikleşme girişimlerinin neden sürdürülebilir liberal demokrasilere dönüşemediğini, liberal uluslararası ilişkiler teorisinin temel varsayımları doğrultusunda eleştirel biçimde irdelemektedir. Arap Baharı, başlangıçta halk egemenliği, özgürlük ve adalet taleplerini önceleyen büyük ölçekli toplumsal hareketleri doğurmuş; bu da liberal demokrasinin Ortadoğu’da yayılabileceği yönünde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmisti. Ancak sürecin devamında yaşanan karşıdevrimler, otoriter restorasyonlar, devlet çöküşleri ve iç savaşlar, bu iyimser beklentilerin gerçekleşmediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada; demokratik kurumların zayıflığı, hukukun üstünlüğü ilkesinin yeterince kurumsallaşmaması, özgür ve kapsayıcı bir sivil toplumun inşa edilememesi gibi içsel yapısal sorunlar analiz edilmiştir. Ayrıca, Batılı aktörlerin sunduğu liberal normatif desteğin sınırlılığı ve çelişkili niteliği, dışsal faktörler bağlamında sorgulanmıştır. Tunus, Mısır ve Suriye örnekleri üzerinden gerçekleştirilen karşılaştırmalı vaka analizleri, bu içsel ve dışsal etkenlerin demokratik geçiş süreçlerini nasıl biçimlendirdiğini ampirik düzeyde ortaya koymaktadır. Arap Baharı sürecinde üretilmiş olan sloganlar hem rejim karşıtı bir iradeyi hem de kolektif bir siyasal özne yaratma çabasını temsil ederken bu tür söylemlerin kurumsal karşılık bulamaması, demokratikleşmenin yalnızca niyet ve motivasyonla değil, güçlü yapısal temellerle inşa edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Çalışmada ortaya konan bir diğer temel bulgu, liberal teorisinin evrenselci varsayımlarının, Ortadoğu’nun post-kolonyal, mezhepsel ve otoriter yapıları karşısındaki açıklayıcılığının sınırlıdır. Demokratikleşme yalnızca evrensel normların ithaliyle değil; tarihsel olarak şekillenmiş siyasal kültür, devlet-toplum ilişkileri ve yerel kurumların kapasitesiyle mümkün olabilmektedir. Bunun yanı sıra; ekonomik kırılganlıklar ve yapısal sorunlar, gıda fiyatlarındaki artış ve uluslararası müdahalelerin yol açtığı güvenlik krizleri de demokratikleşme süreçlerinin başarısızlığında önemli rol oynamıştır. Bu bulgular, demokratik kurumların varlığının tek başına istikrarı garanti etmediğini; aksine, bu kurumların sosyoekonomik dayanıklılık ve uluslararası çevreyle olan ilişkilerle birlikte değerlendirildiğinde anlam kazandığını ima etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi Teorisi, Liberal Teori, Ortadoğu, Arap Baharı, Demokratikleşme.

Democratic Theory and the Middle East: A Critical Reading of the Arab Spring within the Framework of Liberal Theory

Abstract

This study critically examines why the democratization initiatives that emerged during the post-2010 Arab Spring failed to evolve into sustainable liberal democracies, in light of the foundational assumptions of liberal international relations theory. Initially, the Arab Spring gave rise to large-scale social movements prioritizing demands for popular sovereignty, freedom, and justice; this was viewed as a turning point suggesting the potential proliferation of liberal democracy in the Middle East. However, the subsequent counter-revolutions, authoritarian restorations, state collapses, and civil wars revealed that these optimistic expectations remained unfulfilled. This study analyzes internal structural issues such as the weakness of democratic institutions, the failure to sufficiently institutionalize the rule of law, and the inability to establish a free and inclusive civil society. Furthermore, the limitations and contradictory nature of the liberal normative support provided by Western actors are interrogated within the context of external factors. Comparative case studies focused on Tunisia, Egypt, and Syria empirically demonstrate how these internal and external factors have shaped democratic transition processes. While the slogans produced during the Arab Spring represented both an anti-regime will and an effort to create a collective political subject, the failure of these discourses to find institutional resonance demonstrates that democratization must be built upon strong structural foundations rather than mere intent and motivation. Another key finding of this study is the limitation of liberal theory's universalist assumptions in explaining the post-colonial, sectarian, and authoritarian structures of the Middle East. Democratization is possible not merely through the importation of universal norms, but rather through historically shaped political culture, state-society relations, and the capacity of local institutions. Additionally, economic vulnerabilities and structural issues, such as spikes in food prices and security crises triggered by international interventions, have played a significant role in the failure of these democratization processes. These findings imply that the mere existence of democratic institutions does not guarantee stability; rather, they gain meaning only when evaluated in conjunction with socioeconomic resilience and relations with the international environment.

Keywords: Democratic Theory, Liberal Theory, Middle East, Arab Spring, Democratization.

Giriş

2010 yılının sonlarında Tunus'ta başlayarak Ortadoğu'ya yayılan ve kısaca Arap Baharı olarak isimlendirilen toplumsal ve siyasal değişim talebi, bölge tarihinin en önemli halk hareketlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Adalet ve özgürlük talebi söylemleriyle şekillenen bu dalga; otoriter rejimlere karşı kitlesel ayaklanmaları tetiklemiş, halk egemenliği ve köklü bir siyasal dönüşüm beklentisi yaratarak liberal demokrasilerin yükselişi açısından bir dönüm noktası olarak yorumlanmıştı (Stepan ve Linz, 2013: 15). Ancak zamanla bu umutların yerini yeniden otoriterleşme, devlet çöküşü, iç savaş ve siyasi istikrarsızlık almıştır. Aradan geçen uzun zaman sonrasında, olayların sıcaklığının görece azalması, normatif tepkilerden arındırılmış daha teorik ve analitik değerlendirmeleri kolaylaştırırken, son yıllarda gelişen yeni akademik tartışmalar da Arap Baharı'nın sürdürülebilir liberal demokrasilere neden dönüşemediğine ilişkin kapsamlı ve kuramsal temelli yeni incelemeleri gerekli kılmıştır.

Bu makalenin temel amacı da Arap Baharı'nın ortaya çıkardığı demokratikleşme girişimlerinin neden başarısız olduğunu liberal uluslararası ilişkiler teorisi çerçevesinde açıklamaktır. Ancak bunu yaparken, liberal kuramsal paradigmanın bölgedeki açıklayıcı gücünü ve ontolojik körlüklerini ortaya koymayı da hedeflemektedir. Liberalizmin evrenselci iddiaları, Arap Baharı tecrübesi üzerinden yeniden değerlendirilecek ve bu başarısızlıktaki tıkanıklıklar akademik bir titizlikle analiz edilecektir. Bu doğrultuda makalenin araştırma sorusu; "Arap Baharı tecrübesi, liberal demokrasi teorisinin evrenselci iddialarındaki hangi temel açmazları ve metodolojik körlükleri ortaya koymuştur?" olacaktır. Bu bağlamda çalışma, devrim denemesi üç farklı şekilde neticelenmiş üç ülke örneği üzerinden yürütülmüştür. Buna göre, görece başarılı demokratik geçişiyile istisnai bir örnek olarak Tunus; askerî müdahale sonrası otoriterliğe dönüş süreciyle Mısır; devlet çöküşü ve iç savaş bağlamında Suriye vakaları değerlendirilerek demokratikleşmenin önündeki yapısal engeller ortaya konulacaktır.

Hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmış olan Arap Baharı ile ilgili böyle bir makalenin bazı sınırlamaları olması kaçınılmazdır. Liberal teorisinin öncülleri; devletin inşası, vatandaşlık kültürü ve demokratik kurumların evrimi gibi süreçlerin çoğunlukla Batı tecrübesine dayanarak genelleştirildiği bir zeminde şekillenmiştir (Chatterjee, 2004; Acharya, 2011). Oysa Arap Baharı'nın yaşandığı coğrafyada, sömürgecilik sonrası kurumsallaşma, yerel otoriter geleneklerin sürekliliği ve bölgesel müdahaleler gibi post-kolonyal bağlamlara özgü tarihsel koşullar belirleyici olmuştur (Bayat, 2013). Dolayısıyla, bölgedeki siyasal dönüşüm süreçlerini ve otoriter direnç mekanizmalarını anlamlandırmak için yalnızca liberal kurumcu yaklaşımlar yetersiz kalmaktadır; iktidar ilişkilerini, normatif dayatmaları ve söylemsel tahakküm biçimlerini de merkeze alan daha kapsayıcı bir okuma

zorunludur. Bu noktada Gramsciye hegemonya kuramı ve post-kolonyal eleştirel yaklaşımlar, çalışmanın sadece tamamlayıcı unsurları değil, liberal paradigmanın izah sınırlarını ifşa eden yardımcı analiz birimleri olarak konumlandırılmıştır. Ancak bu çalışmanın sınırları, söz konusu eleştirel kuramların sistematik biçimde uygulanmasına değil, yalnızca yöntemsel çeşitlilik çerçevesinde yönlendirici birer bakış açısı olarak ele alınmasına imkân tanımıştır. Bu bağlamda, post-kolonyal ve eleştirel yaklaşımlar, çalışmanın liberal teori temelli ana çatısını tamamlayıcı nitelikte, açıklayıcı katkılar sunmaktadır.

Ampirik düzeyde ise çalışmanın temel sınırlılığı, vaka analizlerinin doğası gereği genelleme kapasitesinin sınırlı olmasıdır. Tunus, Mısır ve Suriye gibi örnek ülkelerin Arap Baharı'ndan bir şekilde etkilenmiş tüm ülkeler için geçerli olamayacağı aşikârdır. Bunun yanında otoriterleşen ya da iç savaş yaşayan ülkelerde birincil ve ikincil kaynaklara dair erişim güçlüklerinin, veri güvenilirliği ve temsiliyetiyle ilgili sorunları gündeme getirebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Çalışmanın bulguları güncel gelişmelere paralel biçimde değerlendirilmeye çalışılmış olsa da 2020 sonrası dönemde Ortadoğu'da yaşanan bazı dönüşümler (örneğin; Suudi Arabistan-İran yakınlaşması, Filistin-İsrail meselesinin yeniden bölgesel öncelik hâline gelmesi, otoriter rejimlerin dijital gözetim teknolojileriyle güç kazanması gibi) doğrudan analiz kapsamına dâhil edilmemiştir. Bu durum, özellikle demokratikleşme eğilimlerinin teknoloji, bölgesel diplomasi ve yeni güvenlik mimarileri bağlamında yeniden şekillendiği bir dönemde, çalışmanın güncelliğini kısmen sınırlamaktadır.

Bu çalışma; Arap Baharı'nın demokratikleşme dinamiklerini hem liberal uluslararası ilişkiler teorisinin sunduğu çerçeveye hem de yapısal analiz araçlarıyla birlikte değerlendiren çok katmanlı bir yaklaşım sunmayı amaçlamaktadır. Literatürde genellikle normatif yaklaşımlarla ele alınan Arap Baharı süreci, bu çalışmada daha bütüncül ve karşılaştırmalı bir yöntemle incelenerek liberal kuramın evrenselci iddiaları ile bölgenin kendine has tarihsel ve siyasal gerçeklikleri arasındaki epistemik kopuş somutlaştırılacaktır. Çalışma, demokratikleşme süreçlerini yalnızca kurumsal bir dönüşüm süreci olarak değil; güç ilişkileri, yerleşik otoriter direnç mekanizmaları ve bölgesel jeopolitik etkileşimlerin bir bileşkesi olarak ele alarak, literatürdeki 'normatif-gerçekçi' ikilemini aşmayı hedeflemektedir.

Kuramsal Çerçeve

Liberal uluslararası ilişkiler kuramı, devletler arası ilişkilerin analizinde bireysel özgürlüklerin, demokratik yönetim biçimlerinin ve uluslararası

hukukun merkezi rolünü ön plana çıkaran bir yaklaşımdır. Bu kurama göre, birey haklarını güvence altına alan anayasal demokrasiler sadece iç politik istikrarın değil, aynı zamanda uluslararası iş birliğinin ve barışın da temelini oluşturmaktadır (Doyle, 1986: 1151; Moravcsik, 1997: 518). Demokratik rejimlerin, ülke içinde hukukun üstünlüğünü, temel hak ve özgürlükleri güçlendirirken; dış politikada ise uluslararası kurumlar ve karşılıklı bağımlılık aracılığıyla çatışma olasılığını azalttığı varsayılmaktadır (Russett ve Oneal, 2001: 38; Keohane ve Nye, 2012: 25). Bu bağlamda, liberal teori, uluslararası sistemin yalnızca güç dengesiyle değil, aynı zamanda normatif değerlerle ve kurumsal etkileşimlerle şekillendiğini savunmakta (Baylis vd., 2020: 122) ve devletler arası ilişkilerde uluslararası kurumların, hukuki normların ve çok taraflı anlaşmaların düzenleyici ve dönüştürücü işlevini ön plana çıkarmaktadır.

Keohane ve Nye'ye (2012) göre, uluslararası örgütler ve rejimler yalnızca iş birliğini kolaylaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda devlet davranışlarını şekillendirerek çatışma olasılıklarını azaltmaktadır. Bu bağlamda Doyle (1986) ve Moravcsik'in (1997) işaret ettiği gibi, liberal teori, uluslararası düzenin kurumsallaşması ve normatif olarak demokratikleşmesini, küresel istikrarın ön koşulu olarak görmektedir. Bununla birlikte, liberalizmin öngördüğü bu ideal düzenin her coğrafyada eşit ölçüde başarıya ulaşmadığı da bir gerçektir. Zira uluslararası ilişkilerdeki devletlerin tarihsel deneyimleri, siyasal yapı farklılıkları ve kültürel kodları, uluslararası normlara verdikleri tepkileri önemli ölçüde farklılaştırmaktadır (İşgören, 2022: 47). Nitekim Post-kolonyal perspektif temsilcilerinden Chatterjee (2004) ve Acharya'nın (2011) vurguladığı gibi, Ortadoğu'da devlet inşası ve vatandaşlık kavramı Batı tecrübesinden kökten farklı bir tarihsel seyir izlemiştir. Batı'da organik bir toplumsal sözleşme ile evrilen kurumların aksine, bölgedeki "ithal kurumlar" yerel sosyopolitik dokuyla bütünleşmemiş ve kalıcı bir meşruiyet krizi üretmiştir.

Bu durum, ithal kurumların yalnızca teknik bir uyumsuzluktan ziyade, bölgenin tarihsel hafızasında sömürgecilik sonrası travmalarla ve tahakküm ilişkileriyle yüzleşememesinden kaynaklandığını göstermektedir. Post-kolonyal yaklaşım, iktidarı yalnızca devlet aygıtı düzeyinde değil, bilginin ve normların üretildiği epistemik bir alan olarak ele alıp, liberal varsayımların evrensellik iddiasını sorgulamaktadır (Said, 1978: 9-15). Dolayısıyla, post-kolonyal perspektif, çalışmamda liberal teorinin 'demokratikleşme' tanımını yapı-söküme uğratan ve bölgenin kendine has siyasal rasyonalitesini açığa çıkaran kritik bir analiz aracı işlevi görmektedir.

Ortadoğu özelinde liberal uluslararası ilişkiler teorisinin öngördüğü demokrasi, hukukun üstünlüğü ve bireysel özgürlükler gibi normatif değerlerin, bölgedeki yerleşik otoriter ve geleneksel siyasal yapılarla sıklıkla çatışma içinde olduğu çok sayıda örnek bulunabilir (Brownlee vd., 2015: 12; Schlumberger, 2000: 104). Bu yapısal ve kültürel uyumsuzluk, liberal demokrasilerin Ortadoğu'da kurumsallaşmasını ve uzun vadede sürdürülebilirliğini ciddi şekilde zorlaştırmaktadır (Dalacoura, 2010; Diamond, 2010: 94). Üstelik, Acharya'nın (2011) işaret ettiği gibi dışarıdan bölgeye demokratik norm transferinin, yerel siyasi kadrolar tarafından dirençle karşılanması ya da araçsallaştırılması, liberal teorisinin evrensellik iddiasına adeta meydan okur niteliktedir. Bu durum, bölgesel bağlamların ve tarihsel özgünlüklerin, liberal normların içselleştirilmesini sınırlandıran temel değişkenler olduğunu göstermektedir.

Liberal uluslararası ilişkiler teorisinin önemli bir alt dalı olarak konumlandırılan Demokratik Barış Teorisi (*Democratic Peace Theory*), demokratik rejimlerin kendi içinde istikrar sağladığı gibi birbirleriyle savaşmama eğiliminde oldukları varsayımına dayanmaktadır (Russett, 1993: 4; Doyle, 1986: 1151). Bu teoriye göre, demokrasilerde iç politikada yerleşik olan özgürlük, çoğulculuk ve katılımcı temsil mekanizmaları, dış politika alanına da yansımakta ve devletlerarası barışçıl ilişkileri teşvik etmektedir (Maoz ve Russett, 1993: 625). Böylece demokratik liderlerin kamuoyu baskısı, seçim tehdidi ve hesap verebilirlik normlarına tabi olması, dış politikalarını da etkilemekte, savaş ve çatışma gibi yüksek riskli ve maliyetli politik tercihlerini sınırlandırmakta ve devletler arasında karşılıklı güven düzeyini artırmaktadır (Mesquita vd., 1999: 792). Bu yapısal ve normatif unsurlar, demokrasiler arasında istikrarlı bir barış ortamının gelişmesine olanak tanımaktadır. Demokratik Barış Teorisi'nin kurduğu bu ideal düzenin realitesini eleştirenler, demokratik rejimler arasında meydana gelen askeri ve siyasi gerginliklerin göz ardı edildiğini hatırlatarak, demokratik barışın biçimsel seçim mekanizmalarıyla değil, demokrasinin içselleştirilmesi ve kurumların etkin işleyişiyle mümkün olabileceğini savunmaktadır (Rosato, 2003: 599; Gowa, 1999: 45). Ortadoğu'daki örneklerde görüldüğü üzere, kurumsal temelden yoksun sadece liderlerin seçimine dayalı demokratik geçişler istikrar sağlayamamış, bu da Demokratik Barış Teorisi'nin evrensellik iddiasını zayıflatmıştır (Brownlee vd., 2015: 14; Büyükbaş ve Atıcı, 2015: 10; Elçi, 2021: 311, Gündoğdu, 2020: 215; Kakışım, 2017: 27).

Arap Baharı sonrası yaşanan deneyimler, demokratikleşme süreçlerinde yalnızca seçimlerin yapılmasının yeterli olmadığını; siyasi kültür, elit yapılar,

kimlik temelli bölünmeler ve tarihsel-toplumsal dinamiklerin de belirleyici olduğunu ortaya koymuştur (Diamond, 2010: 93). Dolayısıyla Demokratik Barış Teorisi, otoriter geçmişe sahip toplumların dönüşüm süreçlerini açıklamada tek başına yetersiz kalmakta ve yapısal-sosyolojik bağlamı dışlayan indirgemeci bir yaklaşım sunmaktadır. Robert Cox'un (1981) 'eleştirel teori' yaklaşımıyla somutlaşan Gramsciyen perspektif, iktidarın yalnızca kaba kuvvetle değil; sivil toplum, eğitim ve medya gibi üstyapı kurumları aracılığıyla üretilen 'rıza' üzerinden konsolide edildiğini ileri sürmektedir. Gramsci'nin (1971) 'konum savaşı' (*war of position*) kavramı, devletin sadece askeri bir aygıt değil, aynı zamanda ideolojik bir hegemonya alanı olduğunu hatırlatmaktadır. Bu kuramsal çerçeve, çalışmamda, liberal kurumların bölgedeki yerel elitler tarafından nasıl araçsallaştırıldığını ve demokrasi söyleminin, otoriter sürekliliği gizlemek için bir maske olarak nasıl kullanıldığını deşifre etmeme olanak tanımaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım, demokratikleşme süreçlerinin teknik bir 'kurum inşası' meselesi değil, sınıfsal ve kültürel bir güç mücadelesi olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, liberalizmin standart şablonları, bölgenin tarihsel özgünlüğünü ve post-kolonyal gerçekliğini önemsizleştirmektedir.

Siyasal liberalizm, birey haklarının korunmasını, hukukun üstünlüğünü ve demokratik kurumların işleyişini esas alan bir kuramsal yaklaşım olarak, demokratikleşme süreçlerinde merkezi bir rol üstlenmektedir (Rawls, 1993: 223; Held, 2006: 95). Buna göre yalnızca seçimlerin gerçekleştirilmesi değil, aynı zamanda kurumsal yapıların işlevselliği ve demokratik normların toplumsal düzeyde içselleştirilmesi, kalıcı ve sürdürülebilir bir demokrasinin inşasında belirleyici faktörler arasında yer almaktadır (Diamond ve Morlino, 2005: xiii; Linz ve Stepan, 1996: 3). Bağımsız bir yargı sistemi ile çoğulcu ve özgür bir medya ortamı, sivil toplumun örgütlü katılımı ve etkin bir hukuk devleti, demokratik kültürün gelişmesinde temel kurumsal araçlar olarak öne çıkmaktadır (Tilly, 2007: 13; Kabasakal Arat, 2002: 145). Bu unsurların varlığı, demokratik rejimlerde yönetsel hesap verebilirliği artırmakta ve demokrasiyi biçimsel olmaktan çıkarıp içeriksel bir rejim niteliğine kavuşturmaktadır (Schedler, 1998: 91).

Bu liberal anlayışın temel aktörlerinden olan özgür ve çoğulcu medya, kamusal alanda bilgi akışını sağlayarak vatandaşların bilinçli siyasi katılımını teşvik ederken; örgütlü ve aktif bir sivil toplum, demokratik taleplerin kurumsal zeminde temsil edilmesini ve devlet politikalarının toplumsal denetim mekanizmalarına tabi tutulmasını mümkün kılmaktadır (Dahl, 1971: 3; Habermas, 2021). Hukuk devleti ilkesi ise keyfiliğe dayalı yönetsel

uygulamaların önüne geçerek, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini anayasal güvenceye bağlamaktadır (O'Donnell, 2004: 34). Siyasal liberalizm, yalnızca demokratik kurumların biçimsel varlığını değil, bu kurumların etkin ve işlevsel biçimde işlemesini esas alsa da Ortadoğu'daki demokratikleşme arayışları ve süreçleri söz konusu olduğunda, bu temel kurumsal ve normatif öğeler eksik kalmakta ve geçiş süreçlerinin sürdürülebilirliğini ciddi biçimde sınırlandırmaktadır (Brownlee vd., 2015: 14).

Siyasal liberalizmin öngördüğü demokratik kültürün yerleşmesi, bölgedeki kökleşmiş otoriter gelenekler, toplumsal parçalanmalar ve süreklilik arz eden çatışma ortamı nedeniyle kesintiye uğramaktadır (Diamond, 2010: 94). Zira, demokratikleşmeyi biçimsel bir "kurum inşası" süreci olarak ele alan bu yaklaşım, devletlerin tarihsel deneyimlerini, post-kolonyal miraslarını dışarıda bıraktığı için, Acharya'nın (2011) belirttiği gibi, dışarıdan norm transferi ve kurumsal kopyalama girişimlerinin Ortadoğu'da yerleşik otoriter yapılar karşısında başarısızlığını göstermektedir. Liberalizmin "kurumlar olursa istikrar gelir" varsayımı, Arap Baharı'nın ortaya koyduğu ekonomik kırılganlıklar, askeri vesayet, devrimci liderlik sorunu ve sınıfsal kutuplaşmalar karşısında açıklayıcı gücünü yitirmektedir. Bu çalışma, liberal teorisinin demokratik barış ve kurumsallaşma iddialarını, bölgenin sosyoekonomik ve siyasi gerçeklikleri üzerinden eleştirel bir bakışla yeniden okumayı amaçlamaktadır.

Araştırma Hipotezi ve Yöntem

Bu çalışmanın temel hipotezi, Arap Baharı sürecindeki demokratikleşme girişimlerinin başarısızlığının, liberal demokratikleşme literatürünün sıklıkla vurguladığı kurumsal noksanlıklardan ziyade; yapısal ekonomik kırılganlıklar, askeri-bürokratik seçkinlerin karşı-devrimci manevraları ve demokratik taleplerin derin ideolojik ve kimlik temelli fay hatlarında kutuplaşmasıyla ilintili olduğu üzerinedir. Çalışma, bu süreci akamete uğratan bir diğer asli faktörün, toplumsal hareketleri kurumsallaştıracak ve somut bir siyasal vizyonla tahkim edilmiş stratejik bir liderliğin yoksunluğu olduğunu öne sürmektedir.

Liberal teori, Arap Baharı sürecini teknik bir 'geçiş' (*transition*) süreci olarak okuyup ortaya çıkan başarısızlığı bir 'kurumsal boşluk' (*institutional void*) problemi olarak tanımlarken; bu çalışma, sorunun kurumsal eksikliklerden ziyade, devrimci sürecin kendi iç çelişkileri ile küresel ve bölgesel güç odaklarının sisteme yönelik müdahalelerinden kaynaklandığını savunmaktadır. Cook'un (2017) kurumsal kapasite eksiklikleri ve hukuki

güvencelerin zayıflığına dair tespitleri, sadece doldurulması gereken 'boşluklar' değil, sistemin yerel yapısal dinamiklerle olan uyumsuzluğunun göstergeleri olarak okunmalıdır. Nitekim Ottaway'ın (2003) Mısır örneğinde ortaya koyduğu gibi, liberal demokratik devletlerin sunduğu dış destekler, bölgenin kendine has otoriter güç dengelerini ve tarihsel gerçekliklerini göz ardı ettiği için etkisiz kalmıştır. Hinnebusch'un (2015: 142) ifade ettiği üzere, bu dış müdahaleler yalnızca işlevsiz olmakla kalmamış; yerel aktörler nezdinde ciddi bir meşruiyet krizi yaratarak, baskıcı rejimlerin kendi otoriter konsolidasyonlarını meşrulaştırmak için kullandıkları 'dış mihrak' söylemlerine ideolojik bir zemin teşkil etmiştir.

Bu çalışma, Tunus ve Mısır'daki devrimci süreçler ile Suriye'nin demokrasi talepleri ile öne çıkan ilk altı ayındaki dinamikleri karşılaştırmalı tarihsel ve siyasal analiz yöntemiyle incelemektedir. Çalışma, liberal teorinin demokratikleşmeye dair "kurumcu" yaklaşımını, karşılaştırmalı vaka analiziyle sınamak ve bu teorinin bölge gerçeklerini açıklamada neden yetersiz kaldığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırmada; ekonomik kırılanlıklar, toplumsal kutuplaşma, devrimci önderlik sorunu, siyasal ve askeri aktörler gibi başlıklar temel analiz birimleri olarak ele alınmaktadır. Post-kolonyal ve eleştirel yaklaşımlardan beslenen bu yöntem, liberal teorinin indirgemeci bakış açısını akademik literatür, raporlar ve tarihsel süreç anlatısıyla eleştirel bir şekilde sorgulamayı amaçlamaktadır.

Bu çok katmanlı yöntem hem nicel hem de nitel veri kaynaklarının entegre edilmesiyle, Arap Baharı sonrası demokratikleşme süreçlerinin karmaşık yapısını kavramayı ve hipotezin geçerliliğini kapsamlı biçimde sınamayı amaçlamaktadır. Böylece çalışma, Arap Baharı sürecinin sadece "ne oldu?" sorusuna değil; aynı zamanda "neden böyle gelişti?" ve "nasıl algılandı?" sorularına da cevap aramaktadır.

Arap Baharı ve Demokrasi Girişimleri: Vaka Analizleri

Tunus: Görece Başarılı Demokratik Geçiş

2011'deki halk ayaklanmasının ardından otoriter rejimin sona ermesiyle birlikte yürürlüğe giren yeni anayasa, özgür seçimlerin yapılabilmesi ve sivil toplumun rolünün güçlendirilmesi, Tunus'un görece demokratikleşme sürecinin temel dinamikleri olmuştur (Bağ vd., 2024). Bağımsız yargı, hukukun üstünlüğü ilkeleri ve demokratik kurumların inşası, ilk beş yıl içinde kademeli olarak yerleşmeye başlamıştır (Bahri ve Völkel, 2021). Bu reformların destekleyici unsurları arasında, Ulusal Diyalog Dörtlüsü (*Tunisian National Dialogue Quartet*) gibi arabuluculuk mekanizmaları ve

güçlü sivil toplum yapıları öne çıkmış ve sivil toplumun geçiş sürecinde oynadığı rol, demokratik dönüşümün toplumsal tabanını güçlendirmiştir (Weilandt, 2019; Hudáková, 2021). Ancak, işlevsel kurumlar ve hukuki normlara yönelik dış destek ve kapasite geliştirme programları, başlangıçta önemli katkı sağlamışsa da sürdürülebilirliği güvence altına almada yeterli olmamıştır (Grewal, 2019).

Tüm kazanımlarına rağmen Tunus'taki demokratikleşme sürecinin kırılganlığı devam etmektedir. Ülke, özellikle ekonomik zorluklar ve sosyal gerilimlerle karşı karşıyadır (IMF, 2012). Üstelik yürütülen siyasi müdahaleler, yargı bağımsızlığını ciddi biçimde zayıflatmış ve devrim öncesindeki uygulamalara benzer oldubittilerin yaşandığı bir zemin oluşmaya başlamıştır (Zouai, 2023). Bu gelişmeler, siyasi istikrarsızlığın ve demokratik konsolidasyonun önündeki önemli engelleri net biçimde ortaya koymaktadır. 2011'deki devrimden sonraki birkaç yıl içinde siyasi haklar ve sivil özgürlükler skoru hızlı bir iyileşme yaşayan ülke 2014–2016 döneminde “Özgür” (*Free*) statüsüne yükselmişken, 2021 yılında Cumhurbaşkanı Kais Said'in parlamentoyu feshederek olağanüstü yetkilerle yönetimi ele geçirmesiyle düşüş başlamış ve 2025'e gelindiğinde ülke “Kısmen Özgür” (*Partly Free*) kategorisine gerilemiş ve Siyasal Haklar (*Political Rights*) puanı 11/40'a, Sivil Özgürlükler (*Civil Liberties*) puanı ise 33/60'a gerilemiştir (Freedom House, 2024).

Tunus'un demokratik dönüşümündeki kurumsal zayıflık ve siyasi elitler arasındaki koordinasyon eksikliği, demokratik güçlenme ve yatay hesap verebilirlik bağlamında ciddi engeller teşkil etmektedir (Bağ vd., 2024). Geçiş dönemi adalet mekanizmalarıyla ilişkili olarak kurulan Hakikat ve Onur Komisyonu'nun (*Truth and Dignity Commission*) kamusal algılamada zayıf bir etki yaratması; demokratik hafıza ve hesap verme süreçlerinde sürdürülebilirliği sınırlı hale getirmiştir (Arab Reform Initiative, 2022). Özellikle 2021 sonrası bariz biçimde hissedilen demokratik siyasi gerileme ile birlikte, demokratik kurumların istikrarını güvence altına alacak toplumsal meşruiyetin zayıflaması söz konusudur (Kılavuz, 2022). Tüm bu faktörler bir arada değerlendirildiğinde, Tunus'un demokrasi yolundaki ilerleyişi hem kurumsal hem toplumsal dinamikler bağlamında ciddi bir sınamadan geçmektedir (Njie ve Özoral, 2022: 37).

Bu toplumsal dinamiklerin derin yapısal bileşenlerinden biri, Tunus'taki ideolojik kutuplaşmanın tarihsel köklerini oluşturan İslamcı-seküler ayrımı ve onun sınıfsal, bölgesel ve kültürel düzeyde yarattığı ayrışmalardır. Ülkenin İslamcı ve seküler kesimleri arasındaki ideolojik ikiliği; ulus-ötesi

ve post-kolonyal bağlamda şekillenen derin sosyoekonomik ayrışmalarla iç içe geçmiştir. Fransız işgali döneminde uygulamaya başlanan seküler modernleşme süreci, özellikle modern Tunus'un kurucusu Habib Burgiba döneminde (1957-1987) "devlet İslamı" yaklaşımıyla birleşerek, dinin kamu alanından geri çekilmesini sağlayan reformlarla sürmüştür ve kimi zaman geleneksel toplum yapısıyla mücadele etme pahasına, yürürlüğe konmuştur (Özcan, 2018: 209). Bu elit yapıya karşı, güney ve kırsal bölgelerdeki topluluklar ve özellikle gençler; ekonomik fırsat yetersizliği, marjinalizasyon ve politik dışlanmışlık ekseninde İslamcılığa yönelmiş, Nahda gibi hareketler bu toplumsal boşlukta büyümüştür. Sistem, modernleşmeyi elit merkezli, laik ve Fransız kültürel referanslı bir paradigma içinde inşa ederken, post-kolonyal dönemin alt sınıfları, tüm bölgeleri kapsayan bir ulusal aidiyet tahayyülüne uzak kalmaktan şikayetçi olmuşlardır (Merone, 2014: 74). Burgiba'nın halefi, Zeynel Abidin Bin Ali dönemi (1987–2011), Tunus'un siyasi istikrar görüntüsü altında otoriter modernleşme, gözetim devleti, neoliberal kalkınma modelleri ve sivil toplumun bastırılması ile karakterize edilen bir dönem olmuştur. Bu dönem, Habib Burgiba'nın devlet vizyonunu sürdürmüş, ancak daha teknokratik, otoriter ve neoliberal bir zemine oturtan bir dönüşüm evresi olmuştur (Dursun, 2021). Dolayısıyla Tunus'un İslamcı-seküler ayrımı, ideolojik bir mesele olmanın yanı sıra, aynı zamanda bölgesel eşitsizlikler ve tarihsel kimlik inşa süreçlerine bağlı, post-kolonyal bir gerilim hattında durmaktadır (Pfeifer, 2019: 480).

Arap Baharı sürecinde geçici bir süreliğine kenara bırakılan bu ikilik, Tunus'ta hem halkın hem de siyasal aktörlerin söylemlerine yansıyan uzlaşma mesajları sayesinde bugünkünden çok daha yüksek bir tonda demokratik değerlerle uyumlu görünüyordu. Protestocular, "özgürlük", "adalet" ve "temsil" gibi evrensel hak taleplerini içeren bir söylem benimsemiş, bu da içeride toplumsal uyumu yansıttığı gibi Batılı demokratik normlarla da büyük bir paralellik göstermişti (Al-Sowaidi vd., 2017). Nahda Hareketi gibi İslamcı partiler dahi çoğulculuk, uzlaşma ve anayasal reform vurgusu yapan bir dil kullanmış; bu durum siyasal rekabetin meşru sınırlar içinde sürdürülmesine katkıda bulunmuştu (Chouliarakis, 2006). Direnişe yansıyan sloganlardan en güçlüsü, halkın rejimi doğrudan hedef alarak sistematik bir örgütlenme ve siyasal dönüşüm talebi sunduğu "Halk rejimin düşmesini istiyor" (*eş-Şaab Yurid İskatü'n-Nizam*) çağrısıydı. Bu söylem, sadece bir otoriterliğe başkaldırı değil, aynı zamanda kolektif bir kimlik inşası yoluyla toplumsal meşruiyet üretmişti (Aljazeera, 2013a). Bu ifadelerin, sembolik olarak "hakikat yaratımı" ve kamusal meşruiyet inşası sürecinde merkezi bir rol oynadığına işaret eden Al-Sowaidi vd. (2017), bu ve benzeri sloganların,

her ideolojik kesimden protestocunun ortaklaştığı duyguların yansıması olduğunu belirtmiştir.

İslamcı Nahda Hareketi'nin o dönem sürgündeki lideri Raşid Gannuşî'nin söylemlerinde, hareketin "sivil devlet" fikri çerçevesinde demokratik normların içselleştirilmesine yönelik çabası vurgulanmış (Ghannouchi, 2011), "demokrasi ile İslam arasında çelişki yoktur" vurgusu dikkat çekmiş (Ghannouchi, 2023) ve demokrasi ile İslam'ın uyumlu olduğu, İslam'ın çoğulculuk, özgürlük ve zorlamaya karşı duruş gibi demokratik değerlerle örtüştüğü söylemleri büyük bir güven inşa etmişti (Alisakun, 2020). Bu söylemsel tutum, laik ve dini çevreler arasındaki kutuplaşmayı aşmayı amaçlayan bir "anlam köprüsü" işlevi görmüştür (McCarthy, 2023). Derin bir kuramsal perspektiften bakıldığında, Gannuşî'nin "Müslüman demokrat" kimliğini inşa söylemi hem ideolojik dönüşüm hem de yeniden markalaşma stratejisinin normatif etkisini artırmıştır (Foreign Affairs, 2013). Bu dönüşüm, sadece verili terimleri (İslamcı, liberal, seküler) yeniden tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda demokratik koalisyon ve uzlaşi kültürünü güçlendiren bir çatışma çözme yaklaşımı sunmuştur (Ghannouchi, 2018). Benzer şekilde, "beyaz sekülerizm tuzağı"nı aşan bir uzlaşi söylemi geliştiren Nahda, dini kimlik ile seküler devlet arasında denge oluşturan "hoşgörülü sekülerizm" modelini savunmuş, böylece, laik ve dini gruplar arasında ekonomik ve toplumsal iş birliği zemini yaratmıştır (Mölle, 2025). Ayrıca, Ulusal Diyalog Dörtlüsü'nün "Tunus modeli barışçıl geçişin mümkün olduğunu göstermelidir" şeklindeki ılımlı söylemi liberal normlara dayalı bir siyasi kültür inşa çabasının parçası olurken, uluslararası medya ve AB temsilcilerinin Tunus'u "Arap Baharı'nın umudu" olarak nitelemeleri pozitif bir söylem üretmiş ve bu dil yerel aktörlerin demokratik meşruiyet arayışlarını güçlendirmiştir (Rogers, 2024).

Ancak dışarıdan yapılan bu "liberal" teşviklere rağmen Tunus'un ekonomik göstergeleri incelendiğinde, 2010-2015 döneminde yıllık ortalama gayri safi yurt içi hasıla (GSYH) büyümesi %1,8 gibi oldukça düşük bir seviyede seyretmişti (IZA, 2021; World Bank, 2021). Makroekonomik istikrarı sağlamak amacıyla 2013 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Stand-by anlaşması imzalanmış ve uygulanan neoliberal politikalar, devrim sonrası toplumun en temel beklentileri olan iş, refah ve sosyal adalet taleplerini karşılamaktan uzak kaldığı gibi kemer sıkma önlemleri toplumsal hoşnutsuzluğu artırmıştır. Uluslararası kurumlarla yapılan programların hem içerdiği politikalar hem de ortaya çıkardığı sonuçlar, liberal teorinin öngördüğü "kurumsal iyileşme → demokratik başarı" zincirini doğrulamaktan oldukça uzak kalmıştır. Bu

politikalar ciddi sosyoekonomik maliyetler üretmiş, büyüme düşerken, işsizlik yükselmeye devam etmiş, KDV artışları ve fiyat düzenlemeleri doğrudan satın alma gücünü düşürdüğü için halkın reel gelirlerinde ciddi aşınma yaşanmış ve 2018'den itibaren ülke genelinde yeniden geniş çaplı protestolar patlak vermiştir (Weipert-Fenner vd., 2026).

Genç işsizliği ile ekonomik kalkınmanın yetersizliğinin tüm şiddetiyle hissedildiği bugün, resmi medya ve değişik ideolojik yapıların söylemleri farklılaşmaya ve önceki iyimserlik, yerini biraz daha sertleşen bir üsluba bırakmış görünmektedir. IMF politikalarına yöneltilen eleştiriler, genç istihdam politikalarının bölgesel istikrarsızlıklarla birlikte neoliberal kısıtlamalara tabi kılındığını ortaya koymaktadır (Prince vd., 2018). Bugün Tunus'ta medya özgürlüğü de 2011 sonrası kazanımlara kıyasla ciddi bir gerileme yaşamaktadır. Cumhurbaşkanlığının birçok kararnamesi başta olmak üzere, gazetecilere yönelik yasal baskılar ve keyfi yargılamalar artmakta ve bu durum, ifade özgürlüğü ortamını zayıflatmakta ve medya çeşitliliğinde daralma yaratmaktadır (Human Rights Watch, 2024; Amnesty International, 2024).

Bu gerilemenin temelinde, özellikle 2022 yılında yürürlüğe giren 54 sayılı Kararname'nin yalan haber ve dezenformasyon ile mücadele gerekçesiyle araçsallaştırılması yer almaktadır. Hukuki açıdan muğlak tanımlar içeren bu düzenleme, gazetecilik faaliyetlerini doğrudan bir güvenlik tehdidi kapsamına sokarak otosansürü tetiklemiş ve uluslararası örgütlerin endekslerinde ülkenin sıralamasında keskin bir düşüşe neden olmuştur (Reporters Without Borders, 2025). 2023-2026 yılları arasında çok sayıda gazeteci, blog yazarı ve yorumcu hakkında 'devletin güvenliğini tehlikeye atma' veya 'kamu görevlilerine hakaret' suçlamalarıyla adli soruşturmalar başlatılmış, bu durum bağımsız medya organları üzerinde yoğun bir baskı iklimi yaratarak kamusal tartışma alanını işlevsizleştirmiştir (Committee to Protect Journalists, 2026).

Mısır: Askerî Müdahale ve Otoriterliğe Geri Dönüş

Aile hanedanlığını sona erdiren 1952'deki askeri darbeyle birlikte kurulan modern Mısır Cumhuriyeti, bağımsızlıktan 2011 Arap Baharı'na kadar geçen sürede ordu merkezli bir siyasal düzenin inşasına sahne olmuştur. Bu süreçte ordu, yalnızca bir güvenlik aygıtı değil, aynı zamanda rejimin kurucu aktörü, siyasi elitin çekirdeği ve ekonomik sermayenin önemli bir taşıyıcısı olmuştur (Joya, 2018). Cemal Abdülnasır döneminde (1952-70) Arap milliyetçiliği ve devletçi kalkınma modeliyle güçlenen ordu, Enver Sedat

(1970-81) ve Hüsnü Mübarek (1981-2011) dönemlerinde ise neoliberal dönüşüme paralel olarak siyasi alan üzerindeki nüfuzunu sürdürmüş; zamanla kendi içinden çıkan teknokratik-bürokratik elit aracılığıyla siyasal karar alma mekanizmalarında belirleyici aktör haline gelmiştir (Abdalla, 1998). Mısır'daki ordu-siyaset ilişkisi, kolonyal dönemin ardından ulusal egemenliği tesis etme arzusunun bir uzantısı olarak şekillendiği için, Batı müdahalesine karşı "ulusal kurtuluşun garantörü" olarak rolü yükseltilmiştir. Mısır'da, ordu himayesinde seküler modernleşme sürecinin devam ettiği bir dönemde, gücünü artırmaya başlayan Müslüman Kardeşler Hareketi'nin İslamcı iktidar olasılığı, askeri elitlerin nüfuzunu artırırken, sivil siyaset aktörlerinin zayıflaması, demokratikleşmenin sınırlandırılması ve militarist kurumsal otoriterliğin pekişmesi kaçınılmaz hale gelmiştir (Roll, 2015).

Mısır'da ordunun, devletin asli kurucu unsuru ve 'ulusal bağımsızlığın koruyucusu' rolü zamanla onu yalnızca bir güvenlik aktörü olmaktan çıkarmış ve devasa bir ekonomik imparatorluğun sahibi konumuna da taşımıştır. Ulusal Hizmet Projeleri Örgütü (*National Service Projects Organization-NSPO*) aracılığıyla inşaat, gıda, enerji ve altyapı sektörlerinde yoğunlaşan askeri işletmeler, ülke ekonomisinin merkezine yerleşmiştir (Sayigh, 2019). Mısır ordusunun ekonomi üzerindeki toplam payı konusunda tam bir şeffaflık bulunmamakla birlikte, bağımsız akademik tahminler ordunun kontrolündeki ekonomik varlıkların GSYH'nin %20'si ile %40'ı arasında değişen bir büyüklüğe ulaştığını ortaya koymaktadır (Marshall ve Stacher, 2012). Bu 'askeri kapitalizm' modeli, serbest piyasa ilkeleri ve demokratik denetlenebilirlik üzerine kurulu liberal bir geçişin önündeki en büyük yapısal bariyeri oluşturmaktadır.

2011 yılı başlarında Hüsnü Mübarek rejiminin halk hareketleri sonucu devrilmesi, Mısır'da demokratikleşmeye yönelik güçlü bir toplumsal beklenti yaratmış ve gerçekleştirilen özgür seçimlerle birlikte demokratik kurumların inşa edilmesi yönünde umutlar yeşermiştir (Mustafa, 2014; Barakat ve Fakihi, 2021; Spierings, 2019). Ancak, eski rejim ardından gelen bu yeni değişim arayışlarında, toplumsal düzeyde siyasal aktörler arasında yaşanan ideolojik ayrışmalar, demokratik bir uzlaşma kültürünün oluşmasını engellemiştir. Özellikle İslamcılar ve seküler gruplar arasındaki güvensizlik, demokratik bir rejimin kurumsallaşmasını önleyen bir ortam yaratmıştır (Aljazeera, 2013b; Washington Post, 2013). Tarihsel olarak demokratik kurumların yerleşik olmadığı Mısır'da toplumsal kutuplaşmanın derin, buna karşın sivil siyasetin ise zayıf olması; askeri vesayetlin demokratik süreci bir kere daha kolaylıkla kesintiye uğratabildiğini göstermiştir (Selim, 2015: 221). ABD ve AB başta

olmak üzere Batılı ülkelerin, kısa vadeli istikrarı önceleyen yaklaşımları ve askeri yönetime yönelik açık ya da örtük destekleri de Mısır'daki liberal demokrasiyi teşvik eden normatif söylemlerle çelişmiştir (Dalacoura, 2012). Dolayısıyla, Mısır'daki demokratikleşme süreci yalnızca belli periyotlarda yapılan seçimlere indirgenmiş sınırlı demokrasi anlayışının, aynı zamanda güçlü ve özerk kurumlar, sivil-asker dengesi, toplumsal uzlaş kültürü ve tutarlı uluslararası destek olmadığı sürece kalıcı olamayacağını göstermiştir (Völkel, 2017: 599).

Seçimle 2012 yılı haziran ayında iş başına gelen Muhammed Mursi liderliğindeki sivil yönetimin, güvenlik bürokrasisi ve yargı gibi kurumsal yapılarda etkili olamaması, orduyu yeniden siyasetin merkezine taşımakta gecikmemiş ve bir yıl sonra Temmuz 2013'te gerçekleştirilen askeri müdahale, Mısır'daki demokratik geçiş sürecini radikal biçimde sona erdirmiştir (Hassan vd., 2017; Ahmed ve Capoccia, 2014). Bu müdahalenin gerekçesi, sıklıkla siyasal istikrarsızlık söylemi ve kitlesel protestoların artışı nedeniyle meşrulaştırılmaya çalışılsa da gerçekte, ordunun siyasal ve ekonomik çıkarlarını koruma refleksi bu sürecin belirleyici unsuru olmuştur (Mansfield ve Snyder, 2012; Öztekin, 2021; Al-Anani, 2016).

Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Mısır'daki siyasi söylemde, halk ile iktidar arasında var olan derin meşruiyet krizi, 2011 protestolarının başlangıcında özgürlük, sosyal adalet ve yolsuzlukla mücadele gibi temaların ön plana çıkmasıyla ortadan kalkmış (Telci, 2014), ama devrim sonrası iktidar yarışı sürecinde siyasi kutuplaşmanın derinleştirmesiyle yeniden patlak vermiştir (Abdelrahman, 2013; Öztekin, 2021). Bu süreçte dini ve seküler gruplar arasında ortaya çıkan söylem farklılığı rakip kesimlerde devrimin, karşı tarafça "çalındığı" algısını pekiştirmiş, siyasal elitler arasındaki bu güvensizlik, demokratik bir uzlaş zeminini oluşmasını engellemiş; Mısır'ın kırılğan demokratikleşme süreci sekteye uğramıştır (Dalacoura, 2012).

2013'teki askeri müdahalenin ardından, General Abdülfettah Sisi ve ordu yanlıları, düzen, istikrar ve terörle mücadele kavramlarını ön plana çıkararak otoriter bir yeniden inşa sürecinin söylemsel temelini oluşturmuştur. Askeri yönetim, iktidarını meşrulaştırmak amacıyla "istikrar", "vatan savunusu" ve "terörle mücadele" gibi kavramları ön plana çıkarmıştır (Holmes, 2019; Kandil, 2012: 128). Devlet medyası, demokratikleşme çabalarını "kaos" ve "terör" ile eşleştirerek halk desteğini yönlendirmiş, darbe karşıtlarını "vatan haini" ve "yabancı ajan" gibi etiklerle hedef almıştır (Sisi, 2024; Taşkesen, 2014). Bu strateji, demokratik tartışma ortamını daraltmakla kalmamış,

liberal demokratik değerlerle taban tabana zıt yeni bir otoriter hegemonya anlayışı yaratmıştır (Brownlee vd., 2015; Öztekin, 2021). Böylece, Tahrir Meydanı'nda "özgürlük" "sosyal adalet" ve "onur" kavramları etrafında birleşerek farklı toplum kesimlerince ortak bir demokratik vizyon ortaya konulmuşken, yeni düzen inşası sürecinde İslamcı ve seküler aktörler arasındaki güven erozyonu sebebiyle, demokratik kurumların işlevselliği tükenme noktasına gelmiştir (Bayat, 2013).

Mısır, 2025 itibarıyla "Özgür olmayan ülke" kategorisine gerilerken, ordu ve güvenlik aygıtları siyasi sistem üzerindeki hâkimiyetini daha da pekiştirmiş, liberal, seküler ve İslamcı siyasal yapılar ya güçsüzleştirilmiş ya da tümüyle yasaklanmış olduğu için sivil siyasetin özgürlük alanı daralmıştır. Siyasi haklar puanlamasında 6/40 ve sivil özgürlükler puanlamasında 12/60 gibi dünyanın en düşük düzeylerine gerilemiştir (Freedom House, 2025). Bu tablo, devlet aygıtının toplumsal dinamikleri yöneten değil, aksine onları bir iç tehdit olarak kodlayan bir güvenlik devleti formuna evrilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Ordu, sömürge sonrası dönemde kurumsallaşan 'koruyucu' misyonunu, demokratik katılımı kriminalize eden bir vesayet mekanizmasına dönüştürmüştür. Dolayısıyla, Mısır'da 2013'ten itibaren gözlemlenen bu otoriter konsolidasyon, sadece ordunun siyasi bir güç olmasıyla ilgili değildir; bu durum, ordunun sömürge döneminden kalan askeri-bürokratik yönetim alışkanlıklarını günümüzde de aynı şekilde sürdürmesinin bir sonucudur.

Suriye: Devlet Çöküşü ve İç Savaş

Suriye, Arap Baharı sürecinde demokratikleşme umutlarının iç savaş ve devlet çöküşüne evrildiği kritik bir vakayı temsil etmektedir. Ülkede otoriter rejimin sorgulanması ve halk ayaklanmasıyla başlayan süreç, başlangıçta siyasal dönüşüm için potansiyel taşısa da zayıf kurumsal yapılar, toplumsal bölünmeler ve dış müdahaleler nedeniyle demokratikleşme yönünde ilerleyememiştir (Heydemann, 2013). Suriye'de halk hareketi, başlangıçta "özgürlük", "temel haklar" ve baskıcı rejimin tasfiyesine vurgu yapan söylemlerle yükselmiş, ancak süreç içerisinde bu söylemler yerini şiddet, mezhepçi retorik ve dış müdahale odaklı bir dile bırakmıştır (Aljazeera, 2011; CNN World, 2011; Sadiki, 2012).

2011'deki halk ayaklanması, başlangıçta demokrasi ve özgürlük talepleriyle ortaya çıkmış olsa da bu taleplerin kalıcı bir demokratik dönüşüme dönüşmesini engelleyen tarihsel, toplumsal ve yapısal faktörlerin etkisi büyüktür. Manda idaresi döneminde Fransızlar (1920-46), Suriye'yi dini ve etnik temelde bölerek Sünni, Alevi, Dürzi ve Hristiyan halklar için farklı

bölgeler ve küçük devletçikler oluşturmıştı (Khoury, 1981: 445; Philips, 2014: 363; Demirel, 2019). Bu kolonyal miras, 1946 yılından sonra bağımsız olan modern Suriye’de Alevi azınlığın ordu ve güvenlik kurumlarında avantajlı bir konuma yerleşmesiyle sonuçlanmış; Sünni çoğunlukta ise derinleşen marjinalleşme hissi, toplumsal adaletsizliği pekiştirmiştir (Hinnebusch, 2007). Suriye’nin bağımsızlık sonrası modern siyasi tarihi, sivil siyasetin aşınması ve ordunun devletin kurucu ve koruyucu unsuru haline gelmesi süreciyle şekillenmiştir. Bu dönüşüm başlangıçta “ulusal kurtuluş” retoriği ile meşrulaştırılan bir askeri-bürokratik oligarşinin inşası ile sonuçlanmıştır. Ancak bu süreç, yalnızca ideolojik bir tercih değil, zaman içerisinde ordunun ve devlet aygıtlarının mezhebi (sektaryen) bir temelde yeniden yapılandırıldığı tarihsel dönüşümü ihtiva etmektedir.

Bu dönüşümün ilk aşaması, 1950’lerin sonuna denk gelen süreçte, geleneksel Sünni-şehirli elitlerin siyasal hâkimiyetinin zayıfladığı ve kırsal kökenli azınlık gruplarının ordu içerisinde gizli bir “Askeri Komite” (*Lecne Askeriyye*) aracılığıyla örgütlendiği evredir. Bu yapı, mezhebi ve bölgesel sadakat ağlarını temel alarak, merkezden uzak kırsal bölgelerden gelen subayların iktidarı ele geçirme arayışının merkez üssü haline gelmiştir. 1963 Baas Darbesi ile birlikte bu gizli yapının devletin kurumsal mekanizmalarına nüfuz ettiği dönemde, “parti-ordu” hibriti başlamış ve 1966’da gerçekleşen “iç darbe” ile sistematik biçimde ideolojik ve mezhebî tasfiyeler yaşanmıştır. 1970 yılında Hafız Esad’ın iktidarı tam olarak ele almasıyla gerçekleşen dönemde ise, kritik askeri ve istihbarat birimlerinin tamamıyla Alevi subayların komutasına verilmesi, askeri-bürokratik oligarşide liyakat ve ideolojinin yerini asabiye (mezhebî akrabalık bağı) bıraktığı, otoriter bir kışla devleti yapısına evrilmiştir.

Suriye ordusu ve güvenlik aygıtı, toplumun üzerinde sömürge döneminden kalan “dışlayıcı” refleksleri sürdüren bir yapı haline geldiği için, 2011 Mart ayında başlayan gösteriler, özellikle kırsal kesimdeki Sünni yoksullaşma ile devlet kadrolarındaki azınlık hegemonyası arasındaki uyumsuzluğu iyice dışa vurmuştur. İç savaş sürecinde Beşşar Esed yönetimi, Fransızlara benzer bir yöntemle, rakiplerini bölme stratejisi uygulamış ve güvenlikçi ve mezhepçi bir dil geliştirerek kendi toplumunu rejim yanlısı “azınlıklar” ve isyancı “Sünni çoğunluk” olarak yeniden kutuplaştırmıştır (Zeno, 2022: 1050). Bu strateji, özellikle mezhepçi kimliklerin silahlı çatışmalarda araçsallaştırılmasına yol açmış, kolonyal dönemde kurumsallaşan etnik ve mezhebi bölünmüşlük ile Suriye rejiminin otoriter ve güvenlik merkezli yönetim yaklaşımları birleştğinde çok boyutlu bir vekâlet savaşı kaçınılmaz olmuştur (Hinnebusch,

2017; Phillips, 2016; Abboud, 2016: 57). Siyasi hakların bastırıldığı bir ortamda, muhalefet alanı ideolojik olarak radikalleşmiş; bu durum bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesini kolaylaştırarak yerel bir demokratikleşme hareketini, bölgesel bir vekâlet savaşına dönüştürmüştür. 2012 yılı itibarıyla ülkedeki silahlı grupların çoğalması, devletin merkezi kontrolünü yitirmesiyle birleşince, savaş sadece askeri değil, aynı zamanda kimlik eksenli bir “iç çatışma” haline gelmiştir.

Bu süreçte demokratik dönüşüm gündemden tamamen çıkmış, ülke 2024 yılı sonuna kadar geniş çaplı bir insani krizin ve kitlesel göç dalgasının içine düşmüştür (Aldamen, 2025: 1-25). Suriye’de rejimin muhalifleri toptancı bir şekilde “terörist” ve “yabancı ajan” olarak yaftalaması güvenlik söylemini ve demokrasi karşıtı tutumunu meşrulaştırma stratejileri, yıllarca bölgesel ve küresel birçok güç tarafından inandırıcı bulunmuştur (Dümen, 2022: 824). Suriye vakası, demokratik geçişlerin başarısının, kurumsal kapasite, toplumsal uyum ve dış aktörlerin rolü gibi çok katmanlı değişkenlerle belirlendiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Ülkede uluslararası ve bölgesel güçlerin etkisi, demokratikleşme süreçlerinin yalnızca iç dinamiklere bağlı olmadığını; aksine jeopolitik dengeler, güvenlik tehditleri ve dış müdahale biçimlerinin bu süreci doğrudan şekillendirdiğini göstermektedir (Dalacoura, 2012; Brownlee vd., 2015).

Tartışma

2011 yılında Tunus’ta başlayıp Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı hızla etkisi altına alan Arap Baharı, uluslararası ilişkiler disiplini için, özellikle de liberal teori için büyük bir kırılma noktası ve test alanı olmuştur. Liberal teori, bu süreci başlangıçta evrensel değerlerin, bireysel özgürlüklerin ve demokratikleşme arzusunun, tarihin akışını değiştirdiği üçüncü dalga bir demokratikleşme olarak okumaya meyilli olmuştur (Anderson, 2011; Lynch, 2014). Ancak sürecin zamanla iç savaflara, otoriterleşmeye ve bölgesel istikrarsızlığa evrilmesi, liberal teorinin açıklayıcı kapasitesini ciddi bir sorgulamaya açmıştır (Brownlee vd., 2015). Liberal uluslararası ilişkiler teorisinin Arap Baharı’na yönelik başlangıçtaki iyimser yaklaşımı, büyük ölçüde “demokratik geçiş” paradigmalarına dayanmaktaydı. Bu perspektiften bakıldığında, Tunus’tan Suriye’ye kadar uzanan halk hareketleri, uzun süredir siyasi tikanıklık yaşayan bölge toplumlarının, küreselleşen dünyada bireysel özgürlükler, şeffaflık ve siyasi katılım taleplerini ifade etme biçimi olarak görülmüştür. Liberal kuramcılar için bu süreç, sivil toplumun canlanması ve devletin kurumsal olarak demokratikleşmesi ile tamamlanacak doğrusal bir ilerleme çizgisi olarak tahayyül edilmiştir (Diamond, 2010).

Ancak bu beklentiler, bölgenin kendine has yapısal gerçeklikleriyle çarpıştığında, liberal teori “süreç tıkanıklıkları” olarak adlandırdığı bir dizi yapısal engelle karşılaşmıştır. Liberalizmin evrenselci ve doğrusal okumasına karşı eleştiri getiren post teorik yaklaşımlar ise liberalizmin Arap Baharı’nı analiz ederken bölgenin sömürgecilik tarihini ve bu sürecin yarattığı yapay devlet yapılarını göz ardı ettiğini göstermiştir (Achcar, 2013). Onlara göre, Sykes-Picot gibi anlaşmalarla dayatılan devlet sınırları ve toplum mühendisliği, bölgedeki organik etnik, dini ve aşiret temelli yapıları bastırmış; dolayısıyla liberalizmin ulus devlet modeli, bölge için ithal ve yabancı bir yapı olarak kalmıştır. Post-kolonyal eleştiri, liberal teorinin Arap toplumlarını “demokrasiye henüz hazır olmayan” veya “modernleşmeyi öğrenmesi gereken” pasif özneler olarak konumlandırmasını, örtük bir Oryantalizm olarak nitelendirmiştir (Massad, 2015). Bu yaklaşıma göre, liberalizmin demokrasi ihracı söylemi, aslında Batılı değerlerin evrensel olduğu varsayımına dayanan neo-emperyalist bir müdahale biçimi olarak görülmüştür (Hinnebusch, 2015).

Liberalizmin birey ve kamusal alan varsayımlarını sorgulayarak, Ortadoğu’daki siyasetin doğasını farklı bir epistemolojik zeminde ele alan Post-teorik yaklaşımlara göre, bölgedeki siyaset Habermasçı bir kamusal alan üzerinden değil; güvenlik devletleri, mezhepsel ağlar ve aşiret ilişkilerinin bir bileşimi üzerinden yürümektedir. Dolayısıyla Arap Baharı’ndaki haysiyet, adalet ve ekmek arayışı, liberal bir parlamenter sistem kurma çabasından ziyade, rantıye devletin ekonomik adaletsizliğine ve devlet şiddetine karşı bir başkaldırıdır (Bayat, 2013). Liberal teori, ekonomik kalkınmanın ve piyasa entegrasyonunun demokratikleşmeyi getireceği varsayımını öne sürerken, bölgedeki petrol gelirine dayalı rantıye devlet modelinin bu süreci nasıl imkânsız kıldığını izah etmekte zorlanmaktadır.

Arap Baharı’nı açıklarken kendi evrenselci kabullerine hapsolan liberal teorinin “tarihin sonu” ve “doğrusal demokratikleşme” iddiaları, bölgenin tarihsel, kültürel ve jeopolitik karmaşıklığı karşısında sınırlı kalmıştır. Batılı modernleşme deneyimini bir şablon olarak her coğrafyada kullanma eğilimindeki liberal anlayış, bu kalıba uyduramadığı yerde Ortadoğu’daki yerel dinamikleri süreç sapması veya gerilik olarak etiketlemeye kalkmış ve bu dinamiklerin kendi içsel mantığını ve siyasal ontolojisini görmezden gelmiştir (Challand, 2016). Arap Baharı, uluslararası ilişkiler disiplinine, Batı merkezli teorilerin yerel tarihsel süreçlerle eklemlenmediği sürece, açıklayıcı güçlerini yitireceğini ve her coğrafyanın kendi özgün siyasal gerçekliğine sahip olduğunu gösteren somut bir örnek olmuştur.

Arap Baharı olaylarının yaşandığı ülkelerde, hukukun üstünlüğü ve zengin bir sivil toplum gibi asgari kurumların ya var olmamış ya da sembolik düzeyde kalmış olması, süreç içerisinde derin meşruiyet krizlerini tetiklemiş ve halkın önemli bir bölümünün demokratik sürece olan inancını zedeleyerek şüpheli yaklaşmasına yol açmıştır (Lynch, 2014: 313, Salamey, 2015). Bu durumu daha da derinleştiren ve demokratik geçişin önündeki en büyük engellerden birini oluşturan temel faktör, Ortadoğu toplumlarındaki yapısal kutuplaşmalar ve ideolojik parçalanmadır. Liberal paradigmanın rasyonel ve uzlaşmacı siyasi aktör varsayımı, bölgedeki siyasi aktörlerin ideolojik katmanda kolaylıkla ayrışması ve kurumlar arası bir uzlaşma zeminini inşa edememesi karşısında açıklayıcılığını yitirmiştir (Brownlee vd., 2015; Öztekin, 2021). Dolayısıyla kurumsal ve toplumsal altyapının bu denli zayıf olduğu bir düzlemde, liberalizmin evrensel demokratikleşme reçeteleri yerel gerçekliklerle eklenememiş, aksine var olan siyasi boşlukların daha keskin bir kutuplaşma ile dolmasına neden olmuştur.

Liberal teorinin Arap Baharı sürecini “kurumsal boşluk” üzerinden açıklamasına karşılık, sahadaki deneyimler bu sürecin çok daha derin ve çok katmanlı dinamikler tarafından şekillendiğini göstermiştir. Öncelikle devrimci süreçlerin kendi iç çelişkileri belirleyici olmuştur. Devrimlerin ilk aşamasında, liberaller, sol gruplar, İslamcı hareketler ve gençlik inisiyatifleri gibi farklı toplumsal kesimler otoriter rejimlere karşı ortak bir cephe oluşturabilmişlerdi. Ancak rejimlerin devrilmesinden sonra bu heterojen koalisyonlar hızla çözülmüş, yerini keskin ideolojik ve kimliksel kutuplaşmalara bırakmıştır. Devrim sonrasında Mısır’da seküler kesimler ile Müslüman Kardeşler arasında derin bir güvensizlik ortaya çıkmış; Muhammed Mursi döneminde anayasa yapım süreci geniş bir toplumsal uzlaşma üretmekten uzak kalmıştır. Benzer biçimde Tunus Devrimi sonrasında görece daha uzlaşmacı bir siyasal zemin oluşsa da laik aktörlerle Nahda Hareketi arasındaki gerilimler, sürecin sürekli krizler üzerinden ilerlemesine neden olmuştur. Öte yandan Suriye’deki sorun yalnızca kutuplaşma değil, aynı zamanda açık bir liderlik ve program eksikliği olarak ortaya çıkmıştır. Demokratik taleplerin ilk altı aydan sonra iç savaşa evrilmesi, merkezi bir otoritenin yokluğunda, çok sayıda silahlı grubun rekabet ettiği parçalı bir yapı doğurmuş; süreci yönlendirecek bütünlüklü bir siyasi vizyonun yokluğu ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

Liberal teori, demokratikleşmenin ancak istikrarlı uluslararası çevreye entegre bir biçimde sürdürülebileceğini savunur (Dalacoura, 2012). Arap Baharı, bu teorik kabulün dış müdahaleler ve bölgesel güç dengeleri

karşısında nasıl kırılanlaştığını çarpıcı biçimde göstermiştir. Özellikle Suriye örneğindeki gibi, bölgesel güçlerin ve küresel aktörlerin müdahaleleri, demokratik normların tesisi yerine jeopolitik rekabeti ön plana çıkarmış ve bu durum, demokratikleşme çabalarının önünde aşılması güç bir handikaba dönüşmüştür (Maogoto, 2014: 105). Dış aktörlerin bu müdahaleleri, geçiş süreçlerini istikrarsızlaştırmakla kalmamış; başlangıçta vad edilen demokratik destek söylemleri, yerini hızla güvenlikçi politikalara bırakmıştır (Özdemir, 2017: 10). Uluslararası desteğin doğası ve sınırları üzerindeki süregelen tartışmalar, Batılı güçlerin hangi ülkelerde demokrasiyi teşvik ettiği, hangi ülkelerde ise statükonun korunması adına otoriter rejimlere alan açtığı ikilemiyle daha da karmaşıkmaktadır (Bieber, 2018; Debre, 2020; Mansfield vd., 2006). Bu tablo, liberal teori tarafından idealize edilen uluslararası kurumların ve normların etkisinin kimi zaman keyfi ve sınırlı kaldığını; devletlerin ulusal çıkarları ile demokratikleşme hedefleri çatıştığında, uluslararası müdahalelerin mevcut krizleri derinleştiren bir güç olduğunu kanıtlamıştır.

Ortadoğu gibi dini, mezhebî ve kültürel çeşitliliğe sahip bir bölgede toplumsal kimlikler, demokratik kültürün zayıflığı ile birleşince, geçiş süreçlerinin başarısızlığında belirleyici olmuştur (Stepan ve Linz, 2013). Bahsi geçen ülkelerdeki yaşanan süreçler göstermiştir ki, demokratik geçişin kalıcı olması, sadece kurumsal değil aynı zamanda toplumsal bir norm dönüşümüne bağlıdır (Taşkesen, 2014). Nitekim, Arap Baharı'ndaki demokratikleşme girişiminin temel aktörü durumundaki sivil toplum ve medya hem kendi arasındaki bölünmeler hem de rejimlerin baskıları nedeniyle kötüye gidişte gönüllü aktörler haline gelmiştir. Devrim sürecinin başlarında halkın sesine güç veren sosyal ağlar, kriz sürecine girildiğinde birdenbire tutum değiştirmeye başlamış ve sektaryan holiganlara dönüşmüştür. Bu bölünmüşlüğü değerlendiren yeni yönetimler de ilgili ağları kontrol altına almakta zorlanmamıştır (Arab Center, 2018; Smidi ve Shahin, 2017). Sivil toplumun önemli bir kısmının ideolojik düzlemde birbirlerine karşı ötekileştirici çizgiye kayması, Arap Baharı'nın başlarındaki uyumun yerini, acımasız bir rekabete bırakmış ve bu ülkelerdeki sivil toplum örgütleri, yeni kısıtlayıcı düzenlemeler ve finansal sorunları nedeniyle ayakta duramaz hale gelmiştir (Ahmed ve Capoccia, 2014).

Liberal teorinin kurumsal ve normatif odaklı açıklamalarına, Arap Baharı sürecindeki başarısızlığı anlamlandırmada göz ardı edilemeyecek bir diğer boyut olarak makroekonomik kırılanlıklar eşlik etmektedir. Bölgedeki yüksek işsizlik oranları ve literatürde 'youth bulge' (genç nüfus

patlaması) olarak adlandırılan demografik baskı, sadece mevcut rejimlerin meşruiyetini zayıflatmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal istikrarın sürdürülebilirliğini temelinden sarsmıştır (IMF, 2014). Benzer şekilde, küresel piyasalardaki gıda fiyatı şokları gibi dışsal ekonomik değişkenler, düşük gelirli ülkelerde demokratik kurumların erozyonunu hızlandırmış ve çatışma dinamiklerini tetikleyerek siyasi dönüşüm süreçlerini kesintiye uğratmıştır (Arezki ve Bruckner, 2011). Veriler, demokratik kurumların tek başına istikrarı garantileyemeyeceğini; aksine, ekonomik kırılganlıkların siyasi dönüşüm süreçlerini öngörülemez bir karmaşıklığa sürükleyen ve kurumsal gelişimi engelleyen temel bir faktör olduğunu göstermiştir (Al-Shammari ve Willoughby, 2017).

Araştırma bulgularımız ışığında, Arap Baharı deneyiminin liberal literatürün sunduğu “kurumsal eksiklik” ve “doğrusal demokratik geçiş” paradigmalarıyla açıklanması, bölgenin siyasal ontolojisini anlamada ciddi bir indirgemeciliğe işaret etmektedir. Vaka analizlerimiz, başarısızlığın temelinde teknik bir “kurum inşası” noksanlığından ziyade, sistemin tarihsel olarak içselleştirdiği yapısal kısıtların yattığını doğrulamaktadır. Tunus’un ekonomik kırılganlıklar karşısında yaşadığı gerileme, Mısır’ın ordu merkezli askeri kapitalizm modeli ile demokratik süreçleri kriminalize etmesi ve Suriye’nin kışla devleti yapısının devlet çöküşüne evrilmesi; liberal teorinin öngördüğü kurumların, yerleşik otoriter seçkinlerin ve yapısal eşitsizliklerin bulunduğu bir zeminde demokratikleşmeyi garantileyemeyeceğini göstermiştir. Dolayısıyla, devrimci sürecin karşılaştığı engeller, doldurulması gereken birer “boşluk” değil; sistemin kendi iç çelişkileri ile küresel ve yerel güç odaklarının (askeri vesayet, neoliberal politikalar) bilinçli bir biçimde ürettiği savunma mekanizmalarıdır.

Demokratikleşme girişimlerini akamete uğratan bir diğer asli faktör, devrimci hareketlerin yaşadığı derin ideolojik kutuplaşma ve bu hareketleri kurumsallaştıracak stratejik bir liderlik/vizyon yoksunluğu olmuştur. Tunus’taki İslamcı-seküler ayrışmanın toplumsal hafızayı bölmesi, Mısır’da sivil-asker arasındaki güven krizinin orduya yeniden alan açması ve Suriye’de kimlik temelli fay hatlarının çatışmayı körüklemesi; toplumsal hareketlerin, otoriter devlet aygıtının stratejilerine karşı yeterli direnci gösteremediğini kanıtlamaktadır. Bu bağlamda, demokratik taleplerin ideolojik radikalizme evrilmesi, karşı devrimci askeri bürokratik seçkinlerin “istikrar ve terörle mücadele” söylemlerini meşrulaştırmaları için ihtiyaç duydukları ideolojik zemini bizzat hazırlamıştır. Dolayısıyla Arap Baharı Ortadoğu’da sömürge sonrası modernleşme pratikleri, askeri vesayet kurumları ve neoliberal

kısıtlamaların bir çarpışma alanı olarak şekillenmiştir. Bu da, liberal teorisinin “doğrusal ilerleme” varsayımının akademik bir sınamayla neden temkinle karşılanması gerektiğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Arap Baharı sürecini ve sonrasında yaşanan toplumsal ve siyasal dönüşümleri, liberal “geçiş” (*transitology*) paradigmasının sunduğu normatif ve kurumsal çerçevelerin ötesine geçerek analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, bu sürecin sadece bir “demokrasi arayışı” olarak değil; post-kolonyal miras, askeri-bürokratik seçkinlerin vesayeti, rantiyeye devlet modelleri ve neoliberal ekonomik politikaların kesişim noktasında şekillenen, çok katmanlı bir kriz alanı olduğunu göstermektedir. Liberal teorisinin, demokratikleşmeyi teknik bir “kurum inşası” süreci olarak okuması, bölgenin kendine has siyasal ontolojisini anlamada metodolojik bir körlüğe yol açmış; bu durum, bölgedeki otoriter direnç mekanizmalarının ve tarihsel yapısal kısıtların göz ardı edilmesine neden olmuştur.

Vaka analizlerimiz, başarısızlığın temelinde teknik bir “kurum noksanlığından” ziyade, sistemin tarihsel olarak içselleştirdiği yapısal engellerin yattığını doğrulamaktadır. Tunus’un ekonomik kırılganlıklar karşısında yaşadığı demokratik gerileme, Mısır’ın ordu merkezli askeri kapitalizm modeli ile demokratik süreçleri kriminalize etmesi ve Suriye’nin kışla devleti yapısının devlet çöküşüne evrilmesi; liberal teorisinin öngördüğü kurumların, güçlü bir yapısal dönüşüm ve toplumsal meşruiyet zemini olmaksızın işlevsiz kaldığını kanıtlamıştır. Devrimci sürecin karşılaştığı engeller, liberal literatürün iddia ettiği gibi doldurulması gereken “kurumsal boşluklar” değil; sistemin kendi iç çelişkileri ile küresel ve yerel güç odaklarının bilinçli bir biçimde ürettiği savunma mekanizmalarıdır.

Araştırma hipotezimizle uyumlu olarak, demokratikleşme girişimlerini akamete uğratan bir diğer asli faktör; toplumsal hareketlerin yaşadığı derin ideolojik kutuplaşma ve bu hareketleri kurumsallaştıracak stratejik bir liderlik vizyonunun yoksunluğudur. Tunus’ta İslamcı-seküler ayrışmasının toplumsal hafızayı bölmesi, Mısır’da sivil-asker arasındaki güven krizinin orduya yeniden alan açması ve Suriye’de kimlik temelli fay hatlarının çatışmayı körüklemesi; halk hareketlerinin otoriter devlet aygıtının stratejilerine karşı yeterli direnci gösteremediğini ortaya koymuştur. Bu ideolojik bölünmüşlük, karşı-devrimci aktörlerin “istikrar”, “terörle mücadele” ve “ulusal güvenlik” söylemlerini araçsallaştırarak demokratik talepleri kriminalize etmelerine zemin hazırlamıştır. Görülmüştür ki; demokratik bir iradeyi stratejik bir

vizyonla tahkim edemeyen kitle hareketleri, otoriter rejimlerin hegemonik yeniden inşa süreçlerine karşı savunmasız kalmaktadır.

Sonuç olarak, Arap Baharı süreci, dış kaynaklı liberal teşviklerin ve neoliberal ekonomik reçetelerin, bölgenin tarihsel ve sınıfsal gerçekliklerini göz ardı ettiği sürece işlevsiz kaldığını, hatta yerel aktörler nezdinde ciddi bir meşruiyet krizi yarattığını tescil etmiştir. Bu çalışma, demokratik konsolidasyonun ancak toplumun geniş kesimlerini kapsayan bir ekonomik adalet vizyonu, güçlü bir toplumsal meşruiyet zemini ve askeri vesayeti dengeleyen sivil bir irade ile mümkün olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, bölgeye dair yapılacak gelecek çalışmaların, liberal demokrasinin evrenselci kabullerine hapsolmak yerine; devlet-toplum ilişkilerini yeniden tanımlayan, post-kolonyal gerilimleri ve siyasal ekonominin yapısal kısıtlarını merkeze alan “geçiş sonrası” (*post-transitology*) bir yaklaşıma ihtiyacı vardır. Arap Baharı, nihayetinde, demokrasinin sadece sandıkta değil, aynı zamanda sömürge sonrası modernleşme pratiklerinin, askeri vesayet kurumlarının ve neoliberal eşitsizliklerin çözümlendiği bir toplumsal sözleşme zemininde inşa edilebileceğini öğretmiştir.

Kaynakça

Abboud, S. N. (2016) Conflict, Governance, and Decentralized Authority in Syria. Beck, M., Jung, D., Seeberg, P. (Der.) *The Levant in Turmoil. The Modern Muslim World* içinde. New York: Palgrave Macmillan, 57-77. https://doi.org/10.1057/9781137526021_4

Abdalla, A. (1988) “The Armed Forces and the Democratic Process in Egypt”, *Third World Quarterly*, 10(4), 1452–1466. <https://doi.org/10.1080/01436598808420121>

Abdelrahman, M. (2013) *Egypt’s Long Revolution: Protest Movements and Uprisings*. London: Routledge.

Acharya, A. (2011) *Whose Ideas Matter? Agency and Power in Asian Regionalism*. New York: Cornell University Press.

Achcar, G. (2013) *The People Want: A Radical Exploration of the Arab Uprising*. Oacland: University of California Press.

Ahmed, A. ve G. Capoccia (2014) “The study of democratization and the Arab Spring”, *Middle East Law and Governance*, 6(1), 1-31.

Al-Anani, K. (2016) *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity and Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Aldamen, Y. (2025) “The Roots, Factors, and Reasons that Made the Syrian Crisis a Protracted Crisis”, *İletişim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1-32. <https://doi.org/10.59534/jcss.1528668>

Alisakun, S. (2020) "Islam and Democracy: A Study on Rachid Ghannouchi's Views", *Tafhim: Ikim Journal of Islam and the Contemporary World*, 13(2), 27-54. <https://doi.org/10.56389/tafhim.vol13no2.2>

Aljazeera (2011) "Outrage follows Syria security crackdown", <https://www.aljazeera.com/news/2011/4/23/outrage-follows-syria-security-crackdown>, (Son Erişim Tarihi, 25/04/2025).

Aljazeera (2013a) "Tunisia protesters urge government to resign", <https://www.aljazeera.com/news/2013/10/24/tunisia-protesters-urge-government-to-resign>, (Son Erişim Tarihi: 22/04/2025).

Aljazeera (2013b) "Can secularism survive in Egypt?", <https://www.aljazeera.com/features/2013/8/9/can-secularism-survive-in-egypt>, (Son Erişim Tarihi, 24/04/2025).

Al-Shammari, N. ve J. Willoughby (2019) "Determinants of political instability across Arab Spring countries", *Mediterranean Politics*, 24(2), 196–217. <https://doi.org/10.1080/13629395.2017.1389349>

Al-Sowaidi, B., vd. (2017) "Doing politics in the recent Arab uprisings: Towards a political discourse analysis of the Arab Spring slogans", *Journal of Peace Research*, 54(3), 315–327. <https://doi.org/10.1177/0021909615600462>

Amnesty International (2024) *Tunisia: Authorities escalate clampdown on media and freedom of expression*. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/05/tunisia-authorities-escalate-clampdown-on-media-freedom-of-expression>, (Son Erişim Tarihi, 22/04/2025).

Anderson, L. (2011) "Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences between Tunisia, Egypt, and Libya", *Foreign Affairs*, 90(3), 2–7.

Arab Center (2018) *The State of Civil Society in MENA after the 2011 Uprisings*. Arab Center for Research and Policy Studies. <https://arabcenterdc.org/resource/the-state-of-civil-society-in-mena-after-the-2011-uprisings>, (Son Erişim Tarihi, 16/03/2025).

Arab Reform Initiative (2022) *Lost in Transition: The Traps of Authoritarian Nostalgia in Tunisia*. Arab Reform Initiative, <https://www.arab-reform.net/publication/lost-in-transition-the-traps-of-authoritarian-nostalgia-in-tunisia>, (Son Erişim Tarihi, 25/04/2025).

Bag vd. (2024) *Tunisia's Struggle for Democratic Consolidation: Obstacles, Opportunities, and Political Culture Post Arab Spring*. (Tshishonga, N. ve Tshabangu, I. eds) *Democratization of Africa and Its Impact on the Global Economy* içinde, Pennsylvania: IGI Global Publish, 156-179.

Bahri, C. ve J. C. Völkel (2021) "A Struggle for Institutionalization: the Tunisian Assemblée des Représentants du Peuple and the Dominance of Consensus-Oriented Politics", *Middle East Law and Governance*, 13(3), 272-293. <https://doi.org/10.1163/18763375-13031234>

Barakat, Z. ve A. Fakih (2021) "Determinants of the Arab Spring Protests in Tunisia, Egypt, and Libya: What Have We Learned?", *Social Sciences*, 10(8), 282. <https://doi.org/10.3390/socsci10080282>

Bayat, A. (2013) *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East* (2. baskı), Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804786331>

Baylis, J. vd. (2020) *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations* (8. Baskı), Oxford: Oxford University Press.

Bieber, F. (2018) "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans", *East European Politics*, 34(3), 337–354. <https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1490272>

Brownlee, J. vd. (2015) *The Arab Spring: Pathways Of Repression And Reform*. Oxford: Oxford University Press.

Büyükbaş, H. ve N. Atıcı (2015) "Liberal Demokratik Barış Kuramı: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (40), 1-19.

Challand, B. (2016) *Squaring the Circle? Transitology and the Arab Revolts*. Akçali, E. (Der.) *Neoliberal Governmentality and the Future of the State in the Middle East and North Africa* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 15-29. https://doi.org/10.1057/9781137542991_2.

Chatterjee, P. (2004) *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World*, New York: Columbia University Press.

Chouliarakis, L. (2006) "Towards an Analytics of Mediation", *Critical Discourse Studies*, 3(2), 168–182, <https://doi.org/10.1080/17405900600908095>

CNN World (2011) "Regime Backers Express Anger at Other Nations after Arab League Suspends Syria", *CNN International*. <https://edition.cnn.com/2011/11/12/world/meast/syria-unrest/index.html>, (Son Erişim Tarihi, 27/04/2025).

Committee to Protect Journalists (2026) *Attacks on the press: The State of Journalism in North Africa 2025-2026*. <https://cpj.org/reports/2026/tunisia-media-freedom-analysis/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Cook, S. A. (2017) *False Dawn: Protest, Democracy, and Violence in the New Middle East*, Oxford: Oxford University Press.

Cox, R. W. (1981) "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2), 126–155.

Dahl, R. A. (1971) *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.

Dalacoura, K. (2010) "US Foreign Policy and Democracy Promotion in the Middle East: Theoretical Perspectives and Policy Recommendations", *Ortadoğu Etütleri*, 2(3), 57-76.

Dalacoura, K. (2012) "The 2011 Uprisings in the Arab Middle East: Political Change and Geopolitical Implications", *International Affairs*, 88(1), 63–79. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2012.01034.x>

Debre, M. J. (2020) "The Dark Side of Regionalism: How Regional Organizations Help Authoritarian Regimes to Boost Survival", *Democratization*, 28(2), 394–413. <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1823970>

Demirel, A. (2019) "Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 69-89.

Diamond, L. (2010) "Why Are There No Arab Democracies?", *Journal of Democracy*, 21(1), 93–104, <https://doi.org/10.1353/jod.0.0145>

Diamond, L. ve L. Morlino (2005) *Assessing the Quality of Democracy*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Doyle, M. W. (1986) "Liberalism and World Politics", *American Political Science Review*, 80(4), 1151–1169. <https://doi.org/10.2307/1960861>

Dursun, R. (2021) "Tunus'ta Bin Ali Otoriteryanizmi ve Uluslararası Faktörler (1987-2008)", *İnsan ve Toplum*, 11(3), 85-111.

Dümen, H. (2022) "Securitization and Identity: The Speech Acts of Bashar al-Assad", *OPUS Journal of Society Research*, 19(50), 824-837. <https://doi.org/10.26466/opusjr.1171798>

Elçi, İ. H. (2021) "Uluslararası Bir Sorun Alanı Olarak Kıbrıs'a İlişkin Tarihsel ve Teorik Öğeler Üzerinden 'Demokratik Barış Teorisi'nin Eleştirisi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 311-328, <https://doi.org/10.18037/ausbd.902621>

Freedom House (2024) *Tunisia*, *Freedom House Country Reports*, <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2025>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2025).

Freedom House (2025) *Egypt*, *Freedom House Country Reports*, <https://freedomhouse.org/country/egypt>, (Son Erişim Tarihi, 22/04/2025).

Ghannouchi, R. (2011) "Interview with Rachid Ghannouchi", <https://www.aljazeera.com/news/2011/2/7/interview-with-rachid-ghannouchi>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2025).

Ghannouchi, R. (2018) "Islam and Democracy in Tunisia", *Journal of Democracy*, 29(3), 5–8. <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0040>

Ghannouchi, R. (2023) *On Muslim Democracy: Essays and Dialogues*. Oxford: Oxford University Press.

Gowa, J. (1999) *Ballots and Bullets: The Elusive Democratic Peace*. Princeton: Princeton University Press.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, Çev. Q. Hoare ve G. N. Smith, New York: International Publishers.

Grewal, S. (2019) *Tunisian Democracy at a Crossroads*, Washington: Brookings.

Gündoğdu, E. (2020) "Barışçıl Dış Politika "Evrimsel Kararlı" Mı?: Demokratik Barış Teorisinin Rasyonalist Perspektiften Bir Analizi", *Akademik Hassasiyetler*, 7(14), 215-242.

Habermas, J. (2021) *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, Çev. T. Bora ve M. Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Hassan, M. vd. (2017) "Between Scylla and Charybdis: Religion, the Military and Support for Democracy among Egyptians, 2011–2014", *Democratization*, 25(2), 273–292. <https://doi.org/10.1080/13510347.2017.1352576>

Held, D. (2006) *Models of Democracy*, 3. Baskı, Redwood City: Stanford University Press.

Heydemann, S. (2013) "Tracking the "Arab Spring": Syria and the Future of Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 24(4), 59–73. <http://doi.org/10.1353/jod.2013.0067>

Hinnebusch, R. (2007) "Modern Syrian Politics", *History Compass*, 6(1), 263-285. <https://doi.org/10.1111/j.1478-0542.2007.00487.x>

Hinnebusch, R. (2015) "The Politics of Authoritarian Resilience and Breakdown in Syria". L. Sadiki (Der.), *Routledge Handbook of the Arab Spring* içinde, London: Routledge, 137-149.

Hinnebusch, R. (2017) "The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East", *International Affairs*, 93(1), 223–224, <https://doi.org/10.1093/ia/iw021>

Holmes, A. A. (2019) *Coups and Revolutions: Mass Mobilization, the Egyptian Military, and the United States from Mubarak to Sisi*, Oxford: Oxford University Press.

Hudáková, Z. (2021) "Civil Society in Tunisia: From Islands of Resistance to Tides of Political Change", *The Journal of North African Studies*, 26(3), 498–526. <https://doi.org/10.1080/13629387.2019.1702532>

Human Rights Watch (2024) Tunisia: Authorities escalate clampdown on media, freedom of expression, <https://www.hrw.org/news/2024/05/30/tunisia-authorities-escalate-clampdown-media-freedom-expression>, (Son Erişim Tarihi, 22/04/2025).

Huntington, S. P. (1993) "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, 72(3), 22–49. <https://doi.org/10.2307/20045621>

IMF (International Monetary Fund) (2012) *Tunisia*, International Monetary Fund, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2012/255/article-A001-en.xml>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2025).

IMF (International Monetary Fund) (2014) *Middle East Transitions: A Long, Hard Road*, International Monetary Fund, <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2014/135/article-A001-en.xml>, (Son Erişim Tarihi, 10/04/2025).

IZA (Institute of Labor Economics) (2021) *Poverty and Inequality in Tunisia: Recent Trends*, IZA Institute of Labor Economics: Bonn/Gemany, <https://docs.iza.org/dp14597.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

İşgören, P. (2022) "Geçmiřten Günümüze Liberalizm Teorisi", N. K. Özsoy (Der.), *Uluslararası İlişkilerde Teoriler ve Yaklaşımlar* içinde, Ankara: Astana Yayıncılık, 47-63.

Joya, A. (2018) "The Military and the State in Egypt: Class Formation in the Post-Arab Uprisings", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 47(5), 681–701. <https://doi.org/10.1080/13530194.2018.1509692>

Kabasakal Arat, Z. F. (2002) *Democracy and Human Rights in Developing Countries*, Colarado: Lynne Rienner Publishers.

Kakışım, C. (2017) "Liberalizm Çağında Barış Çalışmaları ve Demokratik Barış Vizyonu: Teorik Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (50), 27-44, <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.368561>

Kandil, H. (2012) *Soldiers, Spies and Statesmen: Egypt's Road to Revolt*. London: Verso Books

Keohane, R. O., ve J. S. Nye (2012) *Power and Interdependence*. London: Pearson Publish.

Khoury, Philip S. (1981) "Factionalism Among Syrian Nationalists During the French Mandate", *International Journal of Middle East Studies*, 13(4), 441–69, <https://doi.org/10.1017/S0020743800055859>

Kılavuz, M. T. (2022) "The Road to July 25: The Problems of Democratic Consolidation in Tunisia", *Al-Sharq Strategic Research*. <https://research.sharqforum.org/2022/03/01/consolidation-in-tunisia>, (Son Erişim Tarihi, 26/04/2025).

Kudlenko, A. (2015) "From Colour Revolutions to the Arab Spring: The Role of Civil Society in Democracy Building and Transition Processes", *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 23(2–3), 167–179, <https://doi.org/10.1080/0965156X.2015.1116790>

Lynch, M. (2014) *The Arab Uprisings Explained: New Contentious Politics in the Middle East*, New York: Columbia University Press.

Mansfield, E. D. ve Pevehouse, J.C. (2006) "Democratization and International Organizations", *International Organization*, 60(1), 137–67, <https://doi.org/10.1017/S002081830606005X>

Mansfield, E. D., ve J. Snyder (2012) "Democratization and the Arab Spring", *International Interactions*, 38(5), 722–733, <https://doi.org/10.1080/03050629.2012.726188>

Maogoto, J.N., ve A. Coleman (2014) "The Arab Spring's Constitutional Indigestion: Has Democracy Failed in the Middle East?", *Liverpool Law Rev* (35), 105–134, <https://doi.org/10.1007/s10991-014-9150-7>

Maoz, Z. ve B. Russett (1993) "Normative and structural causes of democratic peace, 1946–1986", *American Political Science Review*, 87(3), 624–638, <https://doi.org/10.2307/2938740>

Marshall, S. ve J. Stacher (2012) "Egypt's Generals and Transnational Capitalism", *Middle East Report*, (262), 12-18.

Massad, J. A. (2015) *Islam in Liberalism*, Chicago: University of Chicago Press.

McCarthy, R. (2023) "Islamism, Party Change, and Strategic Conciliation: Evidence from Tunisia", *Party Politics*, 30(6), 1064–1074, <https://doi.org/10.1177/13540688231192393>

Merone, F. (2014) "Enduring Class Struggle in Tunisia: The Fight for Identity beyond Political Islam", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(1), 74–87, <https://doi.org/10.1080/13530194.2015.973188>

Mesquita, B. B. vd. (1999) "An Institutional Explanation of the Democratic Peace", *American Political Science Review*, 93(4), 791–807, <https://doi.org/10.2307/2586113>

Moravcsik, A. (1997) "Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics", *International Organization*, 51(4), 513–553, <https://doi.org/10.1162/002081897550447>

Mölle, D. (2025) "Between traps and tolerations: Tunisia's Chance of Democracy under the Aspects of Benevolent Secularism", *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, (1), <https://doi.org/10.1007/s41682-025-00217-7>

Mustafa, D. (2014) "Arab Spring Uprisings: Revolutionary Patterns and Theoretical Explanations", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2), 41-62.

Njie, Y. H. ve Özoral, B. (2022) "After Math of Arab Spring on Democratic Consolidation in Tunisia and Libya", *Working Paper Series*, 3(2), 32-55, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6652227>

O'Donnell, G. (2004) "Why the Rule of Law Matters", *Journal of Democracy*, 15(4), 32–46, <https://doi.org/10.1353/jod.2004.0076>

Ottaway, M. (2003) *Democracy Challenged: the Rise of Semi-Authoritarianism*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Özcan, S. A. (2018) "The Role of Political Islam in Tunisia's Democratization Process: Towards a New Pattern of Secularization?", *Insight Turkey*, 20(1), 209-225, <https://doi.org/10.25253/99.2018201.12>.

- Özdemir, G. (2017) "Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme", *TESAM Akademi Dergisi*, 4(1), 9-54.
- Öztekin, B. (2021) "Devrimden Darbeye: Mısır'da Demokrasiye Geçiş Çabalarının Analizi", *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), 71-84.
- Pfeifer, H. (2019) "The Normative Power of Secularism. Tunisian Ennahda's Discourse on Religion, Politics, and the State (2011-2016)", *Politics and Religion*, 12(3), 478-500, <https://doi.org/10.1017/S1755048319000075>
- Phillips, C. (2015) "Sectarianism and Conflict in Syria", *Third World Quarterly*, 36(2), 357-376, <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.1015788>
- Phillips, C. (2016) *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. New Haven: Yale University Press.
- Prince, H. J. vd. (2018) *Economic Growth, Youth Unemployment and Political and Social Instability: A Study of Policies and Outcomes in Post-Arab Spring Egypt, Morocco, Jordan And Tunisia*. United Nations Research Institute for Social Development, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/207008/1/166804417X.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 29/04/2025).
- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Reporters Without Borders (2025) *World Press Freedom Index 2025*, <https://rsf.org/en/country/tunisia>, (Son Erişim Tarihi, 15/04/2026).
- Rogers, L. (2024) "It's not EU, it's We: Ontological Stress and French Narration of the Uprisings in Tunisia", *European Security*, 34(2), 191-209, <https://doi.org/10.1080/09662839.2024.2383422>
- Roll, S. (2015) "Managing change: how Egypt's military leadership shaped the transformation", *Mediterranean Politics*, 21(1), 23-43, <https://doi.org/10.1080/13629395.2015.1081452>
- Rosato, S. (2003) "The Flawed Logic of Democratic Peace Theory", *American Political Science Review*, 97(4), 585-602, <https://doi.org/10.1017/S0003055403000893>
- Russett, B. (1993) *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World*. Princeton: Princeton University Press.
- Russett, B. ve J. R. Oneal (2001) *Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations*, New York: W. W. Norton & Company.
- Said, E. W. (1978) *Orientalism*, New York: Pantheon Books.
- Sadiki, L. (2014) "Libya's Arab Spring: The Long Road from Revolution to Democracy", *International Studies*, 49(3-4), 285-314, <https://doi.org/10.1177/0020881714534035>

Salamey, I. (2015) "Post-Arab Spring Changes and Challenges", *Third World Quarterly*, 36(1), 111–129, <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.976025>

Sayigh, Y. (2019) *Owners of the Republic: An anatomy of Egypt's Military Economy*. Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/research/2019/12/owners-of-the-republic-an-anatomy-of-egypts-military-economy>, (Son Erişim Tarihi, 12/04/2026).

Schedler, A. (1998) What is Democratic Consolidation?", *Journal of Democracy*, 9(2), 91–107, <https://doi.org/10.1353/jod.1998.0020>

Schlumberger, O. (2000) "The Arab Middle East And The Question Of Democratization: Some Critical Remarks", *Democratization*, 7(4), 104–132, <https://doi.org/10.1080/13510340008403686>

Selim, G. M. (2015) "Egypt under SCAF and the Muslim Brotherhood: The Triangle of Counter-Revolution", *Arab Studies Quarterly*, 37(3), 221–243, <https://doi.org/10.13169/arabstudquar.37.2.0177>

Sisi, A. (2024) Speech by President El-Sisi on Occasion of 11th Anniversary of June 30 Revolution, <https://www.presidency.eg/en>, (Son Erişim Tarihi, 26/04/2025).

Smidi, A. ve S. Shahin (2017) "Social Media and Social Mobilisation in the Middle East: A Survey of Research on the Arab Spring", *India Quarterly*, 73(2), 196–209, <https://doi.org/10.1177/0974928417700798>

Spierings, N. (2019) "Democratic Disillusionment? Desire for Democracy After the Arab Uprisings", *International Political Science Review*, 41(4), 522–537, <https://doi.org/10.1177/0192512119867011>

Stepan, A. ve J. J. Linz (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Stepan, A. ve J. J. Linz (2013) "Democratization Theory and the Arab Spring", *Journal of Democracy*, 24(2), 15–30, <https://doi.org/10.1353/jod.2013.0032>

Taşkesen, A. (2014) "Arap Dünyası'nda Demokratikleşme Hareketleri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2), 259–270.

Telci, İ. (2014) "Positions of Social Actors in the Egyptian Revolution: A Micro Level Analysis", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2), 171–200.

Tilly, C. (2007) *Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Völkel, J. C. (2017) "Sidelined by Design: Egypt's Parliament in Transition", *The Journal of North African Studies*, 22(4), 595–619, <https://doi.org/10.1080/13629387.2017.1297234>

Washington Post (2013) In Egypt, secular groups and Islamists stage their protests separately, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/in-egypt-secular-groups-and-islamists-stage-their-protests-separately/2013/12/15/89013f56-6040-11e3-a7b4-4a75ebc432ab_story.html, (Son Erişim Tarihi, 28/04/2025).

Weilandt, R. (2019) "Divisions Within Post-2011 Tunisia's Secular Civil Society", *Democratization*, 26(6), 959–974, <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1576034>

Weipert-Fenner, I. vd. (2026) "The political economy of implementing IMF reforms: evidence from Egypt and Tunisia", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 53(2), 478–495, <https://doi.org/10.1080/13530194.2025.2473880>

WB (World Bank) (2021) *Tunisia: Poverty and Equity Brief*. World Bank Group, https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/poverty/33EF03BB-9722-4AE2-ABC7-AA2972D68AFE/Global_POVEQ_TUN.pdf, (Son Erişim Tarihi, 10/04/2026).

Zeno, B. (2022) "The Making of Sects: Boundary Making and the Sectarianisation of the Syrian Uprising, 2011–2013", *Nations and Nationalism*, 28(3), 1040-1060, <https://doi.org/10.1111/nana.12825>

Zouai, M. (02/08/2023) "The Shrinking of Tunisia's Judicial Independence Since 2021", *Tahrir Institute for Middle East Policy*, <https://timep.org/2023/08/02/the-shrinking-of-tunisia-judicial-independence-since-july-2021/>, (Son Erişim Tarihi, 3/05/2025).